

Wanda Stec

 <https://orcid.org/0000-0003-2530-2489>

Uniwersytet Gdański

Wydział Filologiczny

Instytut Rusycystyki i Studiów Wschodnich

Zakład Języka Rosyjskiego i Przekładoznawstwa

80-308 Gdańsk, ul. Wita Stwosza 51

wanda.stec@ug.edu.pl

<https://doi.org/10.18778/8220-520-6.07>

POSTRZEGANIE TRUJĄCYCH ROŚLIN LECZNICZYCH PRZEZ PRYZMAT ICH NAZW (NA PRZYKŁADZIE NAZEWNICTWA POLSKIEGO I ROSYJSKIEGO)

**Perception of poisonous medicinal plants based on their names
(as exemplified by the Polish and Russian nomenclature)**

**Восприятие ядовитых лекарственных растений сквозь
призму их наименований (на примере номенклатуры на
польском и русском языках)**

Streszczenie

Nazwy botaniczne są odbiciem tego, jak ludzie odbierają, interpretują i kategoryzują w języku część otaczającej ich rzeczywistości, jaką stanowi świat roślin. Celem artykułu jest pokazanie, w jaki sposób w mianownictwie kształtuje się obraz roślin, które są trujące, a jednocześnie stosowane w leczeniu. Autorka analizuje motywy nazewnicze na wybranych przykładach nazw zwyczajowych oraz ludowych w języku polskim i rosyjskim, na tle mającej międzynarodowy zasięg łacińskiej nomenklatury botanicznej. W procesie nominacji językowej trujących roślin leczniczych uwzględniane są kryteria, mające charakter zarówno obiektywny, bazujący na wiedzy, obserwacji, doświadczeniu, jak i subiektywny, u którego podstaw leży ocena i skojarzenia. Nazwy nie zawsze zawierają przekaz nt. szkodliwego działania, ponieważ w trakcie ich nadawania mogły dominować inne właściwości.

Summary

Botanical names reflect how people perceive, interpret, and categorize the world of plants from the linguistic point of view. The article aims to demonstrate how the image of plants that are poisonous and, at the same time, used in medicinal treatment is shaped by their denomination. The author analyzes the motivations for nomenclature on the examples of common and folk names in Polish and Russian, against the background of the international Latin botanical nomenclature. In the process of linguistic nomination of poisonous medicinal plants, the criteria which are taken into account are both objective, based on knowledge, observation, and experience, as well as subjective, based on evaluation and associations. The names do not always reflect the plants' harmful impact on people because their remaining properties might have prevailed during the linguistic nomination process.

Резюме

Ботанические названия представляют собой отражение того, как люди воспринимают, истолковывают и систематизируют в языке такую часть окружающей действительности, как растительный мир. Цель статьи – показать, каким образом в именовании формируется образ растений, которые одновременно и ядовиты, и применяются в лечении. Автор анализирует принципы номинации на избранных примерах ботанических и народных названий на польском и русском языках, на фоне международной латинской ботанической номенклатуры. В процессе языковой номинации ядовитых лекарственных растений принимаются во внимание критерии как объективные, основанные на знаниях, наблюдении, опыте, так и субъективные, базирующиеся на оценке и ассоциациях. Названия не всегда передают информацию о вредном воздействии, потому что во время их присвоения могли преобладать другие свойства.

Słowa kluczowe: trujące rośliny lecznicze, nazwy roślin, nominacja językowa.

Keywords: poisonous medicinal plants, plant names, linguistic nomination.

Ключевые слова: ядовитые лекарственные растения, наименования растений, языковая номинация.

Wybitny polski językoznawca Witold Doroszewski w swoich rozważaniach napisał, że „Język jest nie tylko zwierciadłem, w którym odbija się świat, ale i pryzmatem, przez który obrazy świata załamują się w szczególny sposób” (Doroszewski, 1982, 131). Takim swoistym pryzmatem pozwalającym interpretować otaczającą rzeczywistość są nazwy nadawane roślinom. Miana te są bardzo charakterystyczne, bowiem nie tylko oznaczają, umożliwiając identyfikację poszczególnych gatunków, ale niosą w sobie informacje i wskazówki dotyczące samych roślin, a także możliwości ich stosowania. W nazewnictwie mogą być utrwalone różne właściwości organizmów roślinnych (realne i przypisywane), sposoby ich

wykorzystywania, konotacje z nimi związane – wszystko, co wpływa na to, jak nazywane rośliny są odbierane przez człowieka. Poprzez akt nominacji językowej ten zgoła niemały i jakże ważny wycinek świata zewnętrznego staje się bardziej dostępny, zrozumiały, bliższy ludzkiemu poznaniu. Obserwując gwałtowne pogorszenie się stanu środowiska naturalnego w ostatnich dziesięcioleciach, warto podkreślić, że to właśnie rośliny warunkują życie na Ziemi, wytwarzając tlen w procesie fotosyntezy, od zarania dziejów będąc nieodłącznym towarzyszem człowieka i służąc mu jako pożywienie, lekarstwo, budulec. Bogate i różnorodne mianownictwo roślinne stanowi interesujący przedmiot badań dla językoznawcy, szczególnie w aspekcie porównawczym.

Wyjątkowo użyteczną grupą roślin, dość zróżnicowaną pod względem systematycznym, są gatunki lecznicze, wykorzystywane w terapii i profilaktyce schorzeń, dostarczające „surowców zawierających w swoim składzie określone substancje chemiczne mające wpływ na prawidłowy przebieg metabolizmu w organizmie człowieka” (Szempliński, 2017, 18). Według definicji Światowej Organizacji Zdrowia za roślinę leczniczą uznawana jest każda roślina, która podawana człowiekowi lub zwierzęciu w jakiegokolwiek postaci wywiera uchwytnie działanie fizjologiczne (Olesińska, Sugier, Luchowska, 2016, 17). Należy mieć na uwadze, że działanie to może być pozytywne lub negatywne i zależy przede wszystkim od zastosowanej dawki, co oznacza, że roślina lecznicza użyta niewłaściwie bądź w nadmiarze staje się środkiem szkodliwym, a nawet trującym. Zauważył to już w XVI w. słynny szwajcarski lekarz Paracelsus¹, będący twórcą pewnego aforyzmu, który trwale zapisał się w historii medycyny: *Dosis facit venenum* – „Dawka czyni truciznę” (*Dzieje medycyny w Polsce*, 2016, 62). Sentencja ta wskazuje na podstawową i aktualną do dziś zasadę stosowania leków ziołowych, opierającą się na ustaleniu, a następnie przestrzeganiu odpowiedniej dawki.

Trujące właściwości roślin wynikają z faktu, że wytwarzają i kumulują one w swoich organach związki chemiczne mające charakter wtórnych metabolitów, które najprawdopodobniej służą im do obrony przed chorobotwórczymi bakteriami, grzybami czy wirusami, a także przed zjadaniem przez zwierzęta roślinożerne (Bohne, Dietze, 2008, 4)². Jest to zatem rodzaj swoistej samoobrony chemicznej sa-

¹ Phillippus Aureolus Theophrastus Bombastus von Hohenheim, znany jako Paracelsus (1493–1541).

² Do substancji biologicznie czynnych w trujących roślinach leczniczych należą przede wszystkim alkaloidy i glikozydy, ale także saponiny, kumaryny, terpenoidy, niektóre kwasy organiczne, olejki eteryczne. Toksyczność zależy od warunków klimatycznych, glebowych, od wieku i fazy rozwoju rośliny, podlega wahaniom dobowym, rocznym (okres wegetacji), cechuje się różnym stopniem trwałości, a przy tym zawartość substancji szkodliwych jest nierównomierna w poszczególnych organach roślinnych (Mowszowicz, 1982, 8–9). Związki toksyczne i rakotwórcze zawarte w roślinach mogą wnikać do organizmu przez układ pokarmowy, oddechowy i przez skórę.

mych roślin, która jednak może doprowadzić do zatrucia, a nawet śmierci zwierząt lub człowieka, przy czym „понятие ядовитости растений весьма относительно, поскольку многие из них³ используют для получения лекарственного сырья”⁴ (*Сельскохозяйственный энциклопедический словарь*, 1989, 618). Dlatego też wiedza o toksyczności roślin jest nieoceniona, szczególnie zaś gatunków najbardziej rozpowszechnionych, rosnących dziko, spotykanych w lasach, parkach i na łąkach.

W nazewnictwie botanicznym utrwalana jest wiedza kolejnych pokoleń, dotycząca różnych cech roślin – zarówno użytecznych, jak i szkodliwych. W niniejszym artykule zostaną poddane analizie i omówieniu wybrane nazwy trujących roślin leczniczych w języku polskim i rosyjskim – w celu prezentacji sposobu postrzegania tego specyficznego wycinka świata roślinnego przez użytkowników dwóch języków słowiańskich. Motywy nazewnictwa wskazujące na toksyczność i szkodliwość gatunków będą pokazane na przykładach polskich i rosyjskich nazw zwyczajowych oraz ludowych, na tle mającej międzynarodowy zasięg łacińskiej nomenklatury botanicznej⁵. Należy podkreślić, że nie są to jedyne motywacje w nazewnictwie trujących roślin leczniczych, bowiem w ich nominacji językowej mogą być uwzględniane także inne kryteria⁶.

³ растений – dodano WS.

⁴ Przykładowo, preparaty uzyskane z roślin o właściwościach odurzających, użyte pod kontrolą lekarza mogą być stosowane w celach leczniczych, jak chociażby do usmierzania bólu czy celowego uśpienia chorego. Większość gatunków uważanych za trujące dla roślin i zwierząt to jednocześnie rośliny wykorzystywane w medycynie – tradycyjnej (ludowej) lub oficynalnej. Część z nich wchodzi w skład surowców farmakopealnych.

⁵ Omawiane nazwy botaniczne w języku polskim i rosyjskim zostały wyekscerpowane ze specjalistycznych pozycji z zakresu botaniki, zielarstwa i ziołolecznictwa ujętych w przypisach i bibliografii. Przy zestawianiu łacińskich nazw roślin leczniczych z ich odpowiednikami nomenklaturowymi w językach narodowych korzystałam z: Mirek et al. (2002); Gawryś (2008); Mowszowicz (1982); Болотина (2007), a także z informacji dostępnych na stronach internetowych projektów naukowych poświęconych taksonomii i systematyce botanicznej: (*Плантариум*; *Atlas roślin naczyniowych Polski*). Jako źródło badanych nazw ludowych (gwarowych, regionalnych, dialekalnych, a także nazw dawnych) posłużyły prace językoznawców polskich i rosyjskich, ujęte w przypisach i bibliografii, poradniki zielarskie, przewodniki botaniczne, a także słowniki nazw. Przykłady polskich i rosyjskich nazw trujących roślin leczniczych, w których strukturze występują elementy w różny sposób informujące o toksyczności, wyróżniono w tekście drukiem pochyłym (kursywą). W celu właściwej identyfikacji gatunków do poszczególnych nazw w językach narodowych przyporządkowano łacińskie nazwy naukowe, które także zapisano kursywą, stosownie do zaleceń Międzynarodowego Kodeksu Nomenklatury Botanicznej, przy czym niezależnie od tego, czy zawierają elementy wskazujące na to, iż oznaczana roślina jest trująca, czy też nie.

⁶ Nie jest to jednak tematem artykułu, dlatego w niniejszym tekście ograniczono się jedynie do wybranych nazw (spośród wielu istniejących), odnoszących się do trujących właściwości gatunków.

Nazwy trujących roślin leczniczych mogą zawierać w sobie **obiektywne informacje o ich toksycznych właściwościach**, wynikające z wiedzy, obserwacji, doświadczenia w stosowaniu. Taki model nominacyjny ma znaczenie praktyczne, bowiem niejako ostrzega użytkowników języka przed przypadkowym spożyciem rośliny⁷, które może skutkować zatruciem bądź nawet śmiercią.

Niektóre z tego typu nazw mogą obrazować konkretne **problemy zdrowotne wynikające z ewentualnego spożycia rośliny**, tym samym wskazując na **potencjalne objawy zatrucia**. Tego rodzaju modele nominacyjne występują w nazwach znanych i stosowanych od czasów antycznych roślin halucynogennych z rodzaju psiankowatych (*Solanaceae*), takich jak lulek czarny, ros. белена чёрная (*Hyoscyamus niger* L.), nazywany lulkiem jadowitym, szalejem czarnym, blekotem czarnym. Rosyjska nazwa rodzajowa белена wywodzi się z prasłow. *белѣнь, *белнь, oznaczającego „бред, бессвязная речь, видения, грезы” (zob.: Шапошников, 2010, 56). Jeszcze bardziej obrazowe są rosyjskie ludowe określenia lulka, takie jak: бешенная трава, бешеница, бесиво, дурь-трава, одурь, блекота, немица. Wiele ‘mówiące’ miana: сонная одурь, сон-трава, сонная вишня, бешенная ягода, бешеница, безумная ягода, вишня бешенная odnoszą się do pobudzającego ośrodkowy układ nerwowy pokrzyku wilczej jagody, ros. красавка белладонна (*Atropa belladonna* L.). Wyjątkowo symptomatyczne są rosyjskie nazwy innej rośliny narkotycznej z tego rodzaju, zawierającej trujące alkaloidy – bielunia dziedzierrzawy (*Datura stramonium* L.), przy czym zarówno nazwa botaniczna дурман обыкновенный, jak gwarowe określenia typu: одурь-трава, шальная трава, шалёнка, дурнопьян (дуропьян), дурнишник, дурье зелье, бешеное зелье, бешенные (пьяные) огурцы, болиголов, собачья бесила wskazują na silne działanie odurzające i towarzyszące mu objawy zatrucia występujące po spożyciu rośliny. Polskie ludowe nazwy bielunia informujące o zgubnych następstwach eksperymentowania z tą niebezpieczną rośliną⁸ to m.in. blekot i bieluń jadowity. Na bóle i zawroty głowy wywołane wdychaniem olejku eterycznego wydzielanego przez bagno zwyczajne, ros. багульник болотный (*Ledum palustre* L.) wskazują jego ludowe miana rosyjskie: болиголов, болотный болиголов, головолом, гоноболь, болотная одурь, дурман болотный, дурман-трава, пьяная трава (Лагерь 2002, 41). W polskich gwarowych nazwach rośliny takich informacji brak, odznaczają się one inną motywacją semantyczną. Trujący i leczniczy zarazem kopytnik pospolity, ros. копытень европейский (*Asarum europaeum* L.), ze względu na właściwości wykrztuśne podobne do działania ipekakuany prawdziwej, ros. рвотный

⁷ Także przed: wdychaniem oparów rośliny, dotknięciem rośliny – w wypadku, jeśli do zatrucia może dojść w sposób inny niż drogą pokarmową.

⁸ Już prawie 30 lat temu B. Kuźnicka pisała: „Znane są powszechnie używane ‘kompoty’ z maku, ale także – odurzanie się nasionami bielunia dziedzierrzawy, który potocznie nazywany jest ‘haszyszem Targówka’” (Kuźnicka, 1992, 112).

корень (*Carapichea ipecacuanha* (Brot.) L. Andersson) i związane z tym objawy zatrucia w postaci silnych wymiotów, bywa nazywany ‘polską ipekakuaną’ i ‘polską wymiotnicą’⁹. Niektóre z rosyjskich ludowych mian kopytnika, w szczególności, takie jak: *рвотный корень*, *блевунья*, *блякотник*, *плющ поземный*, *чилибуха*, w obrazowy sposób odzwierciedlają symptomy zatrucia rośliną (Хапаев, Хапаева 2015, 30, 32, 176, 200).

Nominacja językowa trujących roślin leczniczych może mieć **charakter subiektywny, u którego podstaw leży pejoratywna ocena i skojarzenia**. Wówczas ich metaforyczne nazwy niosą przekaz apotropaiczny, kojarzą się z diabłem, czarami, zmarłymi i in., cechując się negatywnym wartościowaniem. Jako przykład mogą posłużyć polskie gwarowe określenia bielunia dziędzierzawy – *czarcie* (*diabelskie*, *cygańskie*, *czarowne*) *ziele*, *ziele czarownic*, *roślina diabła* (zob.: Stec, 2011, 163–167), *lulka czarnego* – *trupie ziele*, *widlaka goździstego* – *czarcia drabina*. Wspomniane już bagno zwyczajne to w polskich gwarach m.in. *czarcie żebro*, w rosyjskich zaś – *вампирий корень*. Trujący kłkol polny, ros. *куколь обыкновенный* (*Agrostemma githago* L.) nazywany jest *diabelskimi kwiatami* i *rośliną diabelską* (Waniakowa, 2012, 109), a nawet *siedzibą diabła* (Szcześniak, 2008, 197–198). Bez czarny, ros. *бузина чёрная* (*Sambucus nigra* L.) w języku rosyjskim ma nazwy gwarowe *бес-дерево* i *око дьявола*. Znamienne są rosyjskie ludowe miana *wawrzynka wilczego łyka* (*Daphne mezereum* L.) – *чертов корень*, *чертов обгрызок*, *чертогрыз*, *чертова борода* (Лавренова, Лавренов, 1997, 165–166).

W strukturze części nazw trujących roślin leczniczych mogą być **przymiotniki pochodzące od nazw zwierząt drapieżnych, tradycyjnie uważanych przez ludzi za groźne**, przede wszystkim ‘wilczy’/‘волчий’, niekiedy również ‘psi’/‘собачий’. Są to nazwy metaforyczne, w których podstawą przeniesienia znaczenia nie jest zewnętrzne podobieństwo między rośliną a zwierzęciem, tylko skojarzenie tej rośliny z drapieżnikiem stanowiącym dla człowieka potencjalne niebezpieczeństwo, zatem podobieństwo wynika z analogii do pocucia zagrożenia (Stec, 2016, 109–110). Obecność takiego składnika w nazwie to swoiste językowe ostrzeżenie przed spożyciem rośliny tak nazwanej, za pomocą epitetu ‘odzwierzęcego’ mogą być wskazywane najbardziej trujące organy roślinne. Ta kategoria pojęciowa występuje nie tylko w ekspresywnym i oceniającym mianownictwie ludowym, ale również w nazwach botanicznych w językach narodowych, które zazwyczaj nie są nacechowane stylistycznie. Przykładem może być silnie trujący *pokrzyk wilcza jagoda*, którego polskie ludowe miana brzmią: *wilcza jagoda*, *wilczojagoda*, *wilcza wiśnia*, *psia wiśnia*, *psinki* (Bobrowicz, online). Bardzo wymowne są także inne ludowe określenia tej rośliny, w tym rosyjskie – *вишня*

⁹ Nie są to jednak nazwy ludowe (te są motywowane wyglądem liści), tylko popularne określenia rośliny stosowane w reklamie i handlu.

песья, волчья ягода oraz polskie – *krzykawiec*, *wisielec*, które podobnie jak człon rodzajowy nazwy botanicznej *pokrzyk* nawiązują do legendy mandragory,

której korzeń o kształcie przypominającym postać ludzką wydawał krzyk podczas wrywania. [...] Druga część nazwy – *wilcza jagoda* związana jest z wykorzystywaniem tej rośliny jako trucizny na wilki. Do dołów-pułapek podrzucano mięso zatrute sokiem z owoców pokrzyku (*Leksykon roślin leczniczych*, 1990, 385; Kopaliński, 1985, 646–647, 899).

Trujący krzew *wawrzynek wilczelyko*, ros. *волчегодник обыкновенный*¹⁰, w gwarach ma określenia równie sugestywne: *волчье лыко*, *волчья ягода* (*волчья ягоды*), *волчегодник*, *волчник*, *волчий перец*, *волчий плющ*. Kokoryczka wonna, czyli купена аптечная (*Polygonatum odoratum* (Mill) Druce.), której trujące owoce mogą być mylone z owocami borówki czernicy, znana jest pod nazwami *волчья ягода*, *волчья глазки*, *волчья трава*, ale także *воронец*, *вороньи глаза*. Polskie nazwy ludowe kokoryczki nie mają jednak ‘wilczej’ motywacji i nie informują o możliwym zagrożeniu, podobnie jak polskie nazwy kruszyny pospolitej, ros. *крушина ломкая* (*Frangula alnus* Mill.), w odróżnieniu od mian rosyjskich typu: *волчье* (*песье*) *дерево*, *волчья* (*вороньи*, *сорочьи*) *ягоды* (Лавреть, 2002, 117). Halina Chodurska (2003, 340), odnosząc się do pochodzącego od nazwy wilka miana *волчья* / *волчья трава* (*борец волчий*, czyli tojad lisi, *Aconitum lycoctonum* L. em. Koelle.), które można rozpatrywać jako kalkę nazwy niemieckiej, czeskiej lub polskiej, zwraca uwagę na fakt, iż „niekiedy tożsame określenia ziół bywają rezultatem podobnego sposobu tłumaczenia odmiennych fitonimów obcej proveniencji na języki wschodniosłowiańskie”¹¹. W. Kołosowa pisze, że pośród ludowych mian tojadu

[...] довольно большая группа является отзоонимными образованиями от корня *волк-*, встречающимися практически у всех славян. Это можно объяснить как ссылкой на реально существовавшие охотничьи практики, так и широко распространенной семантической моделью ‘*волк*’ → ‘*ядовитое растение*’ (Колосова, 2011, 70).

Dla zilustrowania powyższego stwierdzenia Kołosowa przytacza przykłady nazw w różnych językach słowiańskich odnoszące się do gatunków należących do rodzaju tojad i zawierające ‘wilczy’ komponent, w tym rosyjskie: *волкобойник*, *волкогуб*, *волкана*, *волкобой*, *волхунога* i polskie: *wilko mord*, *wilczy*

¹⁰ Nazwy synonimiczne: *волчегодник смертельный*, *волчник обыкновенный*.

¹¹ Autorka ma na uwadze nazwy ludowe rośliny w tych językach, które, jak pisze: „zapewne powielają modele średniowiecznej nomenklatury łacińskiej” (zob. Chodurska, 2003, 147–148).

mord (ibidem). Oprócz przymiotnika *wilczy* / *волчий* w niektórych z rosyjskich mian ludowych występuje także synonimiczny regionalizm *бирючий*, pochodzący od wyrazu *бирюк*, czyli *волк-одиночка* (Ожегов online). Jako przykład można podać nazwę *бирючьи ягоды*, którą określana jest silnie trująca *psianka słodkogórz*, czyli *паслен сладко-горький* (*Solanum dulcamara* L.), czy *бирючина* – nazwę przypisaną do trzmieliny zwyczajnej, ros. *бересклет европейский* (*Euonymus europaea* L.) i szakłaka pospolitego, ros. *жостер слабительный* (*Rhamnus cathartica* L.) (Шутов, 2016).

W nazwie może być ujęte ludzkie **podobieństwo rośliny trującej do innej rośliny – jadalnej** (podobieństwo poszczególnych organów – liści, korzeni, bulw, owoców, nasion), a przed przypadkowym spożyciem może ostrzegać przymiotnik ‘psi’/‘собачий’ i pochodne od wyrazu ‘pies’ / ‘собака’. Przypominający pietruszkę zwyczajną (liście) śmiertelnie trujący *blekot pospolity* (*Aethusa cynapium* L.) w gwarach polskich określany jest jako *psia pietruszka* i *pietraszchnik*, w rosyjskich podobnie – *собачья петрушка*, *собашица петрушечная*. Mylenie tych dwóch gatunków jest przyczyną zatruc u ludzi, tym bardziej, że *blekot* jest dość pospolitym chwastem ogrodowym. *Psią pietruszką* i *pietrasznikiem plamistym* nazywany jest także niezwykle niebezpieczny *szczwół plamisty* (*Conium maculatum* L.). Zwierzęta jednak nie ulegają zbyt częstym zatruciom zarówno *blekotem*, jak i *szczwołem*, ponieważ obydwie rośliny wydzielają silną woń (Mowszowicz, 1972, 110, 112). Szczególnie cuchnący jest *szczwół*, który po roztarciu oraz gdy wędnie ma odrażający zapach *mysiego moczu*, przypominający zapach *padliny*¹². To, że rośliny trujące odznaczają się przykrym zapachem, stanowi podpowiedź dla zwierząt, aby nie spożywały toksycznego dla nich pokarmu roślinnego. **Informacje o nieprzyjemnym zapachu roślin trujących** mogą zawierać się w nazwach nadawanych tym roślinom. Wspomniany *szczwół* w gwarach rosyjskich nosi nazwy *вонючая трава*, *вонючка*, *вонючник*, a jedno z jego polskich mian brzmi *bzducha* (*Encyklopedia zielarstwa*, 2000, 542). Mianem *вонючая трава* określany jest także *вѣх ядовитый* (*Cicuta virosa* L.), czyli *szalej jadowity* (Шутов, 2016), bardziej znany jako *cykuta*. Ta wyjątkowo toksyczna roślina przypomina *pietruszkę* (zapewne stąd wzięła się nazwa ludowa *кошачья петрушка*), zaś jej łodygi i kłącza, które są szczególnie trujące, mają słodki smak, co dodatkowo zwiększa możliwość zatrucia¹³. Rosyjskie nazwy ludowe bielunia dziedzierrawy przekazujące informacje o nieprzyjemnym zapachu to m.in. *дурман вонючий*, *смердячий дур*. Obecność w organach roślinnych substancji o charakterze toksycznym może również objawiać się **smakiem – palącym i ostrym** (wywołanym

¹² Zob. <https://www.atlas-roslin.pl/pelna/rosliny-trujace.htm#TRESC-205> (dostęp: 15.11.2020).

¹³ Por.: *Encyklopedia zielarstwa*, 2000, 538; https://www.atlas-roslin.pl/pelna/gatunki/Cicuta_virosa.htm (dostęp: 15.11.2020).

przez związki goryczowe), co powoduje, że zwierzęta starają się unikać tego typu roślin. Te specyficzne **walory smakowe** stały się podstawą nominacyjną niektórych z nazw **trujących roślin** leczniczych, takich jak *rdest ostrogorzki*, ros. *горец перечный* (*Polygonum hydropiper* L.), w rosyjskim nazewnictwie ludowym znany jako *водяной перец*, *гречиха перечная*, *горчак перечный*, *горчица дикая* (лесная), *горчицная трава*, *горчишка*. Miana te nawiązują do ostrego, piekącego smaku liści, wywołujących bąble przy żuciu, a także gorzkich owoców, które, przedostając się do zboża, nadają mące gorycz (Mowszowicz, 1972, 28). Rośliną leczniczą i zarazem silnie trującą jest *bylica piołun*, ros. *полынь горькая* (*Artemisia absinthium* L.) – bylina o trwałym i wyjątkowo gorzkim smaku, którego językowy ślad widoczny jest także w mianach ludowych polskich: *paleń*, *gorzkie ziele* oraz rosyjskich: *пален*, *горечь*, *горечник*, *горькуша*, *горчаница*. Człon gatunkowy łacińskiej nazwy *absinthium* „pochodzi z języka greckiego i oznacza ‘gorzki, lecz pożyteczny’ (Kozłowski, 2007, 46). Zarówno polska nazwa *piołun*, jak i rosyjska *полынь* to wyrazy pochodzenia prasłowiańskiego, najprawdopodobniej wywodzące się od *pel-* ‘palić’ i **polēti* ‘гореть, пылать’ (см. полено, палить) – obydwie interpretacje etymologiczne można powiązać z gorzkim, palącym smakiem łodyg, liści i kwiatów tego gatunku (por.: Brückner, 1970, 414; Фасмер, 1987, 320).

Niektóre z nazw roślin trujących zawierają **przestrożę w postaci odniesienia do śmierci, przy czym także śmierci zwierząt**, które niechcący owe rośliny spożywają. Piękny i bardzo toksyczny *tojad mocny*, ros. *борец крепкий* (*Aconitum firmum* Rchb.) nazywany jest *piekielnym ziele*m, *wilczym jadem* oraz *mordownikiem* i zbliżonymi określeniami, jak: *mordecznik*, *morderznik*, *morderz*. Rosyjskie gwarowe określenia tej niebezpiecznej rośliny to m.in. wspomniane wcześniej *волкозуб*, *волкобой*, a także *волчий корень*, *мышеубийца*, *мышинная смерть*, *козья смерть*, *козабой*. Co ciekawe, według antycznych przekazów, poświęconych tak niezawodnej truciznie, jaką jest tojad, „myszy miały ginąć od samego jego zapachu. Nazywano go zatem ‘zabójcą myszy’ (*myoktonos*). Po spożyciu go ginęły także wilki i pantery, skąd z kolei nazwy ‘zabójca wilków’ (*lykoktonos*) i ‘dusiciel panter’ (*pardalianchos*)” (Siek, Ryś, Sein Anand, 2013, 644). Trujący zimowit jesienny (*Colchicum autumnale* L.) nosi ludowe miano *собачья смерть*. O jego toksyczności świadczy polska nazwa gwarowa *omieg*, odnosząca się także do wspomnianego tojadu mocnego (Waniakowa, 2012, 166). Widłak goździsty (*Lycopodium clavatum* L.) to w gwarach m.in. *babimór* i *morzybab* (Waniakowa, 2012, 110–111). Przekaz dot. jadu, cierpienia znajdujemy także w nazwach *ciemnierzycy zielonej*, ros. *чемерица Лобеля* (*Veratrum lobelianum* Bernh.), której ludowe rosyjskie miano to m.in. *чемериичный корень*, *чермис*, *чемера*, *чемерка* (*чемерька*), *чемерник*, *чемерис*. Nazwy te powstały na bazie rdzenia *чемер*, który można wyjaśnić jako ‘отрава’, ‘боль’ < **čemerъ* < *kemerъ* (Бураёв, 2010, 303).

Należy zauważyć, że elementy językowe wskazujące na toksyczne właściwości mogą występować także w **łacińskiej nomenklaturze botanicznej**, w szczególności w nazwach roślin, których okres stosowania w charakterze trucizn

sięga czasów antycznych lub późniejszych, np. średniowiecza. Pokrzyk wilcza jagoda swoją nazwę rodzajową *Atropa* (*Atropa belladonna* L.) „zawdzięcza jednej z mitycznych greckich bogiń losu (Mojr) – Atropos, której zadaniem było przecinanie linii życia, natomiast „*belladonna* (z wł. ‘piękna pani’) odnosi się do tego, iż ekstrakt z tej rośliny powodował rozszerzenie źrenic, czyniąc niewieście spojrzenie bardziej atrakcyjnym” (Ciechomska, 2014, 20). Człon gatunkowy nazwy wykorzystywanego od czasów prehistorycznych maku lekarskiego, ros. мак снотворный – *Papaver somniferum* L. wywodzi się od łacińskich słów „*somnium* – sen, *fero* – niosę, dosłownie można go przetłumaczyć jako ‘niosący sen’” (Serwicka-Kapała, 2004, 190). Etymologia nazwy rodzajowej *Papaver* jest niepewna – można ją wywieść od łac. „*papa, pappā* (детское слово, обозначающее еду) < *pappo* ‘eść, kushać’ (на детском языке) i *verus* ‘następujący’ [...]”; дано из-за того, что сок мака примешивали в детскую пищу, чтобы дети лучше спали” (Хапаев, Хапаева, 2015, 226). Według innej interpretacji ta nazwa „wiąże się ze starożytnym językiem literackim Indii – sanskrytem, gdzie *papaver* znaczy ‘zgubny sok’ lub ‘puchnąć’” (Karczmarszuk, 2010, 87–88).

Z trującymi roślinami leczniczymi o wyjątkowo długiej tradycji stosowania związane są różne legendy i przekazy apotropaiczne, mające swe oparcie w mitologii i kulturze:

Hyoscyamus niger L. (lulek czarny) znany był już w starożytnej Grecji i Rzymie jako roślina powodująca szaleństwo, śmierć, demencję, ale także obdarzająca darem prorokowania, stąd jej antyczne nazwy to *pythonion* i *apollinaris*. *Datura stramonium* L. (bieluń dziedzierzawa), mająca podobne działanie, również łączona była z wyrocznią w Delfach. [...] Kapłanki bogini Hekate znały halucynogenne i nasenne działanie takich roślin, jak *Atropa belladonna*, *Mandragora officinarum* L. (mandragora lekarska) czy *Scopolia carniolica* Jacq. (lulecznica kraińska), a rośliny te łączone były z takimi mitologicznymi postaciami jak Medea czy Kirke, które sporządzały z nich magiczne mikstury. [...] rośliny, które w starożytności były przypisywane boginiom śmierci (na przykład Hekate), w średniowieczu zaczęły być utożsamiane z diabłem, na przykład przez Hildegardę z Bingen (Ciechomska, 2014, 23).

Łacińskie nazwy rodzajowe trujących i leczniczych zarazem bylic – bylicy piołunu (*Artemisia absinthium* L.), bylicy pospolitej (*Artemisia vulgaris* L.) i bylicy bożego drzewka (*Artemisia abrotanum* L.) wywodzone są od imienia Artemidy będącej stróżem ogrodu zielarskiego Hekate na Kolchidzie (zob. Kawalko, 1986, 65).

Warto nadmienić, że **nazwy roślin trujących nie zawsze niosą przekaz nt. szkodliwego działania, ponieważ w trakcie ich nadawania mogły dominować inne motywy**, które wywarły wpływ na taką, a nie inną językową formę nazwy. Zawierająca śmiertelnie trujące glikozydy i saponiny, a przy tym wdzięczna i aromatyczna konwalia majowa, ros. ландыш майский (*Convallaria maialis* L.), w języku rosyjskim ma zaledwie kilka ‘ostrzegawczych’ nazw

ludowych – *волчья ягода*, *волчья фиалка*, *виноград ядовитый*, natomiast jej polskie gwarowe nazwy raczej nie cechują się taką motywacją. O potencjalnym niebezpieczeństwie nie informują nazwy silnie trujących roślin leczniczych, obdarzonych przy tym pięknymi kwiatami, takich jak naparstnica purpurowa, ros. наперстянка пурпурная (*Digitalis purpurea* L.), czy miłek wiosenny, ros. адонис весенний (*Adonis vernalis* L.)¹⁴. Także rośliny trujące powszechnie występujące w stanie dzikim na terenie Polski i Rosji, jakimi są wrotycz pospolity, ros. пижма обыкновенная (*Tanacetum vulgare* L.) i glistnik jaskółcze ziele, ros. чистотел большой (*Chelidonium majus* L.), pośród swoich licznych nazw gwarowych nie mają takich, które wskazywałyby na to, że zawierają one związki chemiczne niebezpieczne dla ludzi.

W podsumowaniu tej krótkiej analizy należy podkreślić, że trujące właściwości roślin dość często znajdują swoje odbicie w ich nazewnictwie, przy czym zarówno botanicznym, jak i ludowym. Jak się wydaje, miana ludowe są bardziej ekspresywne i obrazowe niż oficjalna nomenklatura. Wynika to z faktu, że czynnik pragmatyczny dotyczący zastosowania roślin użytkowych jest dość popularny w mianownictwie ludowym, które ponadto nierzadko jest nacechowane stylistycznie. Informacje o toksyczności roślin leczniczych zawarte w ich nazwach mają bardzo duże znaczenie dla użytkowników języka, gdyż mogą stanowić cenną wskazówkę w zakresie ich (nie)stosowania, a dzięki temu zmniejszyć ryzyko potencjalnego zatrucia – pod warunkiem znajomości nazw i właściwej identyfikacji trującego gatunku.

Bibliografia

- Atlas roślin naczyniowych Polski*. <http://www.atlas-roslin.pl/> (dostęp: 15.11.2020).
 Bobrowicz, G. *Słownik Polskiego Języka Przyrodniczego*. <http://bobrowicz.eu/pl/slownik-przyrodniczy/> (dostęp: 15.11.2020).
 Bohne, B., Dietze, P. (2008). *Rośliny trujące: 170 gatunków roślin ozdobnych i dziko rosnących*. Warszawa: Bellona.
 Brückner, A. (1970). *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Warszawa: Wiedza Powszechna.
 Chodurska, H. (2003). *Ze studiów nad fitonimami rękopiśmiennych zielników wschodniosłowiańskich XVII–XVIII wieku*. Kraków: Wyd. Naukowe Akademii Pedagogicznej.

¹⁴ Ludowe miana naparstnicy purpurowej w jęz. polskim i rosyjskim motywowane są głównie kształtem kwiatów: dzbanuszek, naparstnik, palecznik, paluszniczek (Wania-kowa, 2012); наперстяночная (наперсточная) трава, наперсник, рюмочник, лесной колокольчик. Obecne w gwarach określenia miłka wiosennego mają różne podstawy onomazjologiczne, lecz żadna z nich nie wskazuje na toksyczność tej rośliny: gorzykwiat, gorzekwiat, kochanek, wole oko, zawilec (Bobrowicz online), аппетитная (запальная, черная) трава, волосатик, заячий мак, сосонка, черногорка (*Plantarium* online).

- Ciechomska, M. (2014). *Maści czarownic, śmiertelne trucizny i serum prawdy: Historia i wykorzystywanie psychoaktywnych roślin z rodziny Solanaceae*, Zeszyty Naukowe Towarzystwa Doktorantów UJ – Nauki Ścisłe, 9 (2), 19–34.
- Doroszewski, W. (1982). *Język, myślenie, działanie: rozważania językoznawcy*. Warszawa: PWN.
- Gawryś, W. (2008). *Słownik roślin zielnych: łacińsko-polski*. Kraków: Officina Botanica.
- Karczmarchuk, R. (2010). *Mak – piękny i niebezpieczny*. Wszechświat, 111, 87–92.
- Kawałko, M.J. (1986). *Historie ziołowe*. Lublin: KAW.
- Kopaliński, W. (1985). *Słownik mitów i tradycji kultury*. Warszawa: PIW – Drukarnia Naukowo-Techniczna.
- Kozłowski, J.A. et al. (2007). *Zioła z apteki natury*. Poznań: Publicat SA.
- Kuźnicka, B. (1992). *Znaczenie roślin halucynogennych w polskich tradycjach kulturowych. Zarys problematyki*, *Analecta. Studia i Materiały z Dziejów Nauki*, 1, 111–122.
- Mirek, Z., Piękoś-Mirkowa, H., Zając, A., Zając M. et al. (2002). *Flowering plants and pteridophytes of Poland a checklist = Krytyczna lista roślin naczyniowych Polski*. Kraków: W. Szafer Institute of Botany, Polish Academy of Sciences.
- Mowszowicz, J. (1972). *Rośliny trujące*. Warszawa: WSiP.
- Mowszowicz, J. (1982). *Przewodnik do oznaczania krajowych roślin trujących i szkodliwych*. Warszawa: PWRiL.
- Noszczyk, W. (red.) (2016). *Dzieje medycyny w Polsce*. T. 1. Warszawa: PZWL.
- Olesińska, K., Sugier, D., Luchowska, K. (2016). *Znaczenie gospodarcze roślin leczniczych*. W: *Rośliny w medycynie, farmacji i przemyśle (17–32)*. M. Maciąg, M. Szklarczyk (red.). Lublin: Wyd. Naukowe TYGIEL sp. z o.o.
- Rejewski, M. (2016). *Nazwy roślin*. Toruń: Wyd. Naukowe UMK.
- Rumińska, A., Ożarowski, A. (red.) (1990). *Leksykon roślin leczniczych*. Warszawa: PWRiL.
- Serwicka-Kapała, A. (2004). *Obraz świata w łacińskich nazwach roślin leczniczych*. *Linguo-didactica*, VIII, 187–192.
- Siek, B., Ryś, A., Sein Anand, J. (2013). *Najbardziej popularne trucizny świata grecko-rzymskiego*. *Przegląd Lekarski*, 70, 643–646.
- Stec, W. (2016). *Metafora w nazewnictwie roślinnym: polskie i rosyjskie nazwy roślin leczniczych motywowane nazwami ze świata zwierząt*. *Acta Polono-Ruthenica*, 21, 99–115.
- Strzelecka, H., Kowalski, J. (red.) (2000). *Encyklopedia zielarstwa i ziołolecznictwa*. Warszawa: Wyd. Naukowe PWN.
- Szcześniak, K. (2008). *Świat roślin światem ludzi na pograniczu wschodniej i zachodniej Słowiańszczyzny*. Gdańsk: Wyd. Uniwersytetu Gdańskiego.
- Waniakowa, J. (2012). *Polskie gwarowe nazwy dziko rosnących roślin zielnych na tle słowiańskim. Zagadnienia ogólne*. Kraków: Wyd. Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Болотина, А. (2007). *Словарь лекарственных растений (латинский, английский, немецкий, русский)*. Москва: Руссо.
- Бугаёв, И.В. (2010). *Научные и народные названия растений и грибов*. Томск: ТМЛ–Пресс.
- Колосова, В.Б. (2011). *Этноботанические заметки. V. Аконит*. *Славяноведение*, 4, 65–74.
- Лавренова, Г.В., Лавренов, В.К. (1997). *Энциклопедия лекарственных растений*. Т. 1. Донецк: Донецчина.

- Лагерь, А.А. (2002). *Травник сибирского целителя*. Москва: Рипол классик.
- Плантариум: открытый онлайн атлас-определитель растений и лишайников России и сопредельных стран. 2007–2020. <http://www.plantarium.ru/> (dostęp: 15.11.2020).
- Сельскохозяйственный энциклопедический словарь (ред. коллегия) (1989). Москва: Советская энциклопедия.
- Стец, В. (2011). Особенности номинации ядовитых лекарственных растений в русском и польском языках. W: *Русский язык и литература: Проблемы изучения и преподавания в школе и вузе. Сборник научных работ (163–167)*. Л.А. Кудрявцева (red.). Киев: КНУ им. Т. Шевченко.
- Толковый словарь Ожегова онлайн. <https://slovarozhegova.ru/ozhegov.php> (dostęp: 15.11.2020)
- Фасмер, М. (1987). *Этимологический словарь русского языка*, Т. 3. О.Н. Трубачёва, (пер. с нем. и доп.) Москва: Прогресс.
- Хапаев, Б.А., Хапаева, А.Б. (2015). *Этимологический словарь названий лекарственных растений (с карачаево-балкарскими фитонимами)*. Черкесск: БИЦ СевКав-ГГТА.
- Шапошников, А.К. (2010). *Этимологический словарь современного русского языка*, Т. 1. Москва: Флинта, Наука.
- Шутов, В.В. (2016). *Словарь народных названий растений*. Москва: Издательские решения.